

УДК 347.73 (075.8)

О. В. Острогляд, канд. юрид. наук, доцент

Прикарпатський юридичний інститут Львівського державного університету внутрішніх справ,
кафедра господарського та екологічного права,
вул. Національної гвардії, 3в, м. Івано-Франківськ, 76018, Україна

СУДОВА ПРАКТИКА В СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ФІНАНСОВОГО ПРАВА

У статті розглядаються проблемні питання джерел фінансового права. Висловлюється думка, що окремі рішення Верховного Суду України і рішення Конституційного Суду України можуть розглядатися як судові прецеденти. На цій основі пропонується змінити науковий підхід до розуміння джерела фінансового права.

Ключові слова: джерело права, прецедент, Верховний Суд, Конституційний Суд, судова практика, фінансове право.

У сучасній науці під джерелами права, в основному, розуміють форми виразу і закріплення правових норм. Джерела права — це форми виразу нормативної державної волі, завдяки яким право знаходить свої невід’ємні риси і ознаки: загальнообов’язковість, формальну визначеність, а також здатність правових норм, що складають джерела права, визначати права і обов’язки невизначеного кола осіб, їх призначення для неодноразового застосування [7, 12].

У теорії фінансового права проблематика джерел фінансового права не є абсолютною новою. Проте, в недавньому минулому вона зв’язувалася виключно з нормативними правовими актами. Під впливом демократизації суспільного життя і руху країни шляхом ринкової економіки, а також інтеграції України у світову спільноту змінилися принципи, форми правового регулювання фінансів. Логічним наслідком даних обставин став активний розвиток фінансового права. Зокрема, у фінансово-правовій науці, як і у вітчизняній юриспруденції в цілому, як джерело фінансового права все частіше почали визнавати нормативний договір і судовий прецедент.

Реальністю сьогодення вже стали рішення Конституційного Суду України, рішення Європейського Суду з прав людини, які є достатньо помітним сектором у системі джерел права, а також постанови пленумів вищих судів як один з основних орієнтирів при роботі над конкретними справами.

Судова практика та судовий прецедент були предметом дослідження Бодрова С. Ю., Коростелкіної О. Н., Нотіна С. А. та інших зарубіжних вчених. Проте, їх праці були присвячені судовому прецеденту як джерелу права взагалі. Судову практику та судовий прецедент як джерело фінансового права в рамках інших робіт, розглядали Дмитренко Е. С. та Чужикова Н. І.

Тому метою написання даної статті стала розробка перспектив розвитку джерел фінансового права — судової практики і судового прецеденту на основі узагальнення наявних теоретичних підходів з цього питання.

Дискусія про роль судової практики в системі джерел права, що мала місце в радянській науці, з новою силою поновилася в наукових колах. Висловлюються кардинально протилежні точки зору, іноді рішення вищих судових органів порівнюють з прецедентами або ототожнюють з нормативними актами. Дана проблема носить не тільки теоретичний, але і практичний характер, оскільки єдиною думки не існує і у самих правозастосовувачів.

При цьому в теорії права продовжує панувати доктрина, що не визнає джерелами права, а відповідно, і дійсними регуляторами суспільних відносин ні судову практику українських і міжнародних судів, ні судовий прецедент як такий. Проте, сучасна правова реальність, активні процеси перетворень в правовій системі свідчать про те, що таке положення не є вірним і гальмує розвиток найважливіших механізмів належного і ефективного регулювання всіх правовідносин, що виникають у суспільстві [4, 4].

Розглядаючи судовий прецедент як можливе джерело права, С. Ю. Бодров зазначає, що слід виділити два аспекти цієї проблеми.

У першому випадку прецедент повинен розглядатися як безпосереднє джерело права, тобто належним чином оформлене правове положення, на яке можна посилалися при прийнятті юридично значущих рішень.

У другому випадку мова йде про вплив прецеденту, і головним чином судової практики, на процеси правотворчості і правозастосування, а також на формування юридичної практики в цілому [1, 3].

Розуміння прецеденту в першому значенні довгий час було неприйнятним в нашому правознавстві. Це пояснюється в першу чергу тим, що в радянській юридичній науці панував нормативістський підхід до розуміння права. Хоча подібний підхід викликає багато заперечень, оскільки нормативізм, поширений в багатьох, у тому числі і англосакських країнах, де роль прецеденту як джерела права є загально визнаною. З іншої сторони, формування норми права як правила поведінки можливе різними способами, зокрема, шляхом прецеденту. Отже, справа лише у визнанні прецеденту джерелом права на науковому та законодавчому рівнях.

Під прецедентом в правознавстві розуміється рішення суду щодо певної справи, яке в подальшому є взірцем для судів при розв'язанні аналогічних справ [2, 1108].

Як зазначає Нотін С. А., використання терміну “прецедент” поза доктриною прецеденту є умовним і вимагає роз'яснення. Стосовно судів, що належать до романо-германської правової системи, даний термін можна використовувати в “континентальному” розумінні, яке означає прагнення вищого судового органу до формування в своїй практиці стійких правових позицій з правових питань, які сприймаються практикою нижчестоящих судів, але не є для них юридично обов'язковими при розгляді аналогічних справ [5, 6]. В Україні, як відмічає Е. С. Дмитренко, судова практика, яка закріплюється в окремих рішеннях з фінансових питань, на відміну від керівних роз'яснень Пленуму Верховного Суду України, також не має обов'язкового значення, але вона є необхідною: а) для з'ясування змісту фінансового законодавства та його правильного застосування; б) для врахування в процесі вдосконалення чинного законодавства і видання нормативних актів [3, 132].

Проводячи аналіз властивостей судової практики і судового прецеденту, О. Н. Коростелкіна вказує, що можна зробити висновок, що судова складова в системі джерел права вже об'єктивно склалася, вона є реальністю нинішньої системи правового регулювання, і в цій складовій два основні елементи судової правотворчості — судова практика і судовий прецедент, які неможливі один без одного. Два цих правових явища є початком одного структурного елемента в системі джерел права — судової правотворчості [4, 5].

Дослідження проблеми судової практики і прецеденту як джерела фінансового права вказує на необхідність визнання наукою судової практики українських і міжнародних судів, а також судового прецеденту повноцінним джерелом українського права. Судова практика і судовий прецедент не повинні сприйматися як чужий елемент нашої правової системи і в правосвідомості правозастосувача, нормотворця. І тому актуальною проблемою сучасної науки є завдання подолання негативно-го відношення до судових джерел як регуляторів суспільних відносин.

З погляду місця судової практики і судового прецеденту в системі джерел права: це самостійне джерело, необхідність виникнення якого зв'язується з дефектністю

основного (писаного джерела права), тобто у разі пропуску закону, недостатності, суперечності, іншого дефекту або неконституційності регулювання. Взаємозв'язок практики і прецеденту полягає в тому, що прецедент породжує судову практику, оскільки є першим (примірним) вирішенням конкретної справи.

Під судовою практикою як джерелом права, в широкому розумінні, необхідно розуміти не всю діяльність судів, а ту її частину, в рамках якої одноманітно заповнюється, доповнюється або замінюється у зв'язку з дефектністю норм регулювання суспільних відносин при розгляді конкретних справ. У вузькому розумінні, до судової практики як джерела права необхідно відносити тільки такі положення судових актів, які вироблені в ході розгляду певних категорій справ. І під такою судовою практикою варто розуміти певний прийом, спосіб вирішення окремих категорій справ, в результаті якого вищими судовими органами, в публічній доступній формі, формулюються нові загальнообов'язкові правоположення, що заповнюють, доповнюють або замінюють діючі норми права, з метою подальшого неодноразового використання відносно невизначеного кола суб'єктів права [4, 12–15].

На підставі викладеного під судовим прецедентом варто розуміти загальнообов'язкове положення, що сформульоване вищим судом при розгляді конкретної справи, яким заповнюється, доповнюється або замінюється існуюче нормативне регулювання певних суспільних відносин. Ілюстрацією такого визначення може бути Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Кабінету Міністрів України про офіційне тлумачення положення частини другої статті 95 Конституції України та словосполучення “збалансованість бюджету”, використаного в частині третій цієї статті (справа про збалансованість бюджету) (Справа № 1–37/2008 27 листопада 2008 року). В аспекті конституційного подання положення частини третьої статті 95 Конституції України (254 к/96-ВР) “державна прагне до збалансованості бюджету України” у системному зв'язку з положеннями частини другої цієї статті, статті 46 Конституції України (254 к/96-ВР) треба розуміти як намагання держави при визначенні законом про Державний бюджет України доходів і видатків та прийнятті законів, інших нормативно-правових актів, які можуть вплинути на доходну і видаткову частини бюджету, дотримуватися рівномірного співвідношення між ними та її обов'язок на засадах справедливого, неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами, територіальними громадами враховувати загальносуспільні потреби, необхідність забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя.

Аналіз судових актів, що містять нормативні положення, дає нам всі підстави говорити про їх прецедентний характер. При цьому одні (наприклад, вирішення Конституційного Суду, що висловлюють правові позиції) за своєю природою і за способом формування дуже близькі прецеденту, схожість інших полягає лише в здатності суду створювати своїми діями норми права. У другому випадку прецедентний характер акту виражається в обов'язку застосування судами норм, зафіксованих в такому акті. Ситуація, що склалася у сфері нормотворчої діяльності судів, настійно вимагає необхідної законодавчої регламентації [1, 15].

Особливе значення, як джерело фінансового права в Україні, мають рішення Верховного Суду України та Конституційного Суду України.

Як уже відмічалось, Постанови Пленуму Верховного Суду України мають значення для однакового застосування норм фінансового законодавства, оскільки роз'яснюють, як слід застосовувати конкретні норми і є обов'язковими для нижчестоящих судів.

Як вірно відмічає Е. С. Дмитренко, тлумачення закону, що здійснюється Пленумом Верховного Суду України, адресоване не тільки судовим органам. Юридичні та фізичні особи при розв'язанні спірних питань, що впливають із фінансових відносин, також змушені звертатись до цих роз'яснень з тим, щоб усвідомити, як,

з точки зору Верховного Суду України, буде розцінено їх дії судом, що розглядає конкретну справу [3, 130].

Роль керівних роз'яснень Пленуму Верховного Суду України полягає в тому, що вони сприяють удосконаленню чинного законодавства, конкретизують норми права, які часто виражені в абстрактній формі, а також орієнтують суди на правильне застосування чинного законодавства і, відповідно, сприяють єдності судової практики.

Керівні роз'яснення Пленуму Верховного Суду України даються ним в межах його повноважень, мають правову силу, стають обов'язковими для виконання всіма учасниками судочинства — мають загальний характер, розраховані на багаторазове застосування, що характерно для джерел права. Але ці роз'яснення не підміняють закон, не змінюють його суть. Видання таких роз'яснень не наділяє вищий судовий орган країни правотворчими функціями і не підміняє правотворчі органи [3, 131].

Рішення Конституційного Суду України також мають особливе значення як джерело фінансового права. Загальнообов'язковість рішень Конституційного Суду виражається в тому, що відповідно до ст. 61 Закону України “Про Конституційний Суд України” правові акти можуть бути визнані неконституційними повністю або в окремій частині і втрачають силу. Таким чином, Конституційний Суд формулює для всіх обов'язкове правило: не застосовувати ці акти. Крім того, Конституційний Суд часто в ході розгляду справи формулює правила поведінки загального характеру, які раніше не були зафіксовані в якому-небудь нормативному акті [6, 272].

Як зазначає Е. С. Дмитренко, в юридичній науці триває дискусія про правову природу таких рішень, в ході якої, серед інших думок, пропонується законодавчо закріпити їх нормативний характер. Специфіка нормативних приписів рішень Конституційного Суду України полягає в тому, що такі приписи не створюють нових різновидів фінансово-правового регулювання, а дають тлумачення існуючих фінансово-правових норм. Особливості впливу рішень Конституційного Суду України на джерела фінансового права пов'язані з його компетенцією — правом визнавати неконституційними фінансово-правові норми, які, у разі визнання їх такими, втрачають силу, що веде до змін у фінансовому законодавстві [3, 132].

Практика діяльності Конституційного Суду України дає достатні підстави для висновку про те, що його рішення про визнання неконституційними законів, інших правових актів або їх окремих положень є складовою чинного законодавства і посідають в системі джерел права особливе місце. Ухвалюючи рішення, Конституційний Суд України не встановлює нових норм права, оскільки це не властиво його призначенню і повноваженням, а лише “звільняє” систему законодавства від актів, що суперечать Основному Закону держави, виконуючи тим самим “функцію негативного правотворця”. Цим самим рішення Конституційного Суду України підпадають під визначення поняття нормативно-правового акту, оскільки ними фактично “скасовуються” вказані правові акти в цілому чи їх окремі частини [3, 133].

Зважаючи на це, Е. С. Дмитренко стверджує, що особлива юридична сила рішень органів конституційної юрисдикції відрізняє їх від актів судів загальної юрисдикції та інших судових органів і водночас зближує з актами законодавства, оскільки рішенням цих органів з конкретних справ надається характер юридичного прецеденту.

До таких Рішень Конституційного суду, що містять приписи фінансово-правового характеру, можна віднести: Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 57 Закону України “Про Державний бюджет України на 2009 рік” (Справа № 1–16/2009 20 травня 2009 року), Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень

абзацу тринадцятого пункту 1 частини першої статті 20 Закону України “Про Кабінет Міністрів України”, частини другої статті 52, частини третьої статті 53, частини другої статті 54 Бюджетного кодексу України в аспекті положень частини першої статті 93, частини другої статті 96, пункту 6 статті 116 Конституції України (справа про право законодавчої ініціативи щодо внесення змін до закону про Державний бюджет України) (Справа № 1–5/2009 13 січня 2009 року), Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 19, 42 Закону України “Про Державний бюджет України на 1999 рік” (справа про фінансування судів) (24 червня 1999 року Справа № 1–31/99 № 6-рп. 99).

О. Н. Коростелкіна також підтримує подібну позицію і відмічає, що рішення конституційних судів в повному об’ємі відповідають вимогам, що пред’являються наукою теорії права до джерел права і, відповідно, повинні бути визнані нормативно, вони можуть і повинні використовуватися всіма правозастосувачами при вирішенні конкретних справ [4, 14]

Н. І. Чужикова обґрунтовує іншу точку зору та зазначає, що рішення Конституційного суду є джерелом фінансового права і відповідають вимогам судового прецеденту за наступними ознаками: 1) прийняття рішення здійснюється вищою за статусом судовою інстанцією; 2) прецедент може бути створений як єдиним рішенням, так і серією рішень; 3) рішення містить відповідь на питання не факту, а права; 4) норма права або правовий принцип міститься в мотивувальній частині судового рішення; 5) публікація прецедентів в регулярних судових звітах; 6) обов’язковість рішень; 7) прецедент, за загальним правилом, має як ретроспективну, так і перспективну дію в часі, тобто розрахований на багатократне застосування; 8) юридична сила прецеденту вища, ніж у закону; 9) невиконання, неналежне виконання або перешкода виконанню рішення Конституційного Суду спричиняє за собою юридичну відповідальність [7, 11].

Зважаючи на викладене, можна зробити ряд висновків та намітити подальші перспективи розробки джерел фінансового права:

1. Доцільність використання судового прецеденту в судовій практиці в якості джерела фінансового права, незважаючи на дискусійність його природи, повинна не викликати сумнівів, що допоможе правильно визначити перспективу подальшого вдосконалення джерел фінансового права і фінансового законодавства.

2. Під судовим прецедентом варто розуміти загальнообов’язкове положення, що сформульоване вищим судом при розгляді конкретної справи, яким заповнюється, доповнюється або замінюється існуюче нормативне регулювання певних суспільних відносин.

3. Зважаючи на зростаючу роль прецеденту для регуляції фінансових відносин, поняття джерела фінансового права потребує уточнення. Джерелом фінансового права варто вважати форму виразу і закріплення (а також уточнення, зміни чи скасування) діючих фінансово-правових норм.

Література

1. Бодров С. Ю. Судебный прецедент в системе источников российского права: вопросы теории и практики: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01: / Бодров Сергей Юрьевич. — Ульяновск, 2004. — 208 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. — К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2009. — 1736 с.
3. Дмитренко Е. С. Фінансове право України. Загальна частина: Навчальний посібник / Дмитренко Е. С. — К.: Алеута; КНТ, 2006. — 376 с.
4. Коростелкіна О. Н. Судебная практика и судебный прецедент в системе источников российского права: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. / Коростелкіна Ольга Николаевна. — Москва, 2005. — 192 с.

